

עורכת: ד"ר מירה צורף עריכה לשונית: הדס סופר-שבתאי

כרך 5, גיליון מס' 2, 5 בפברואר 2015

"המלך מת, יחי המלך החדש" – מורשת עבדאללה' במבחן המציאות

עוזי רבי

ההכרזה על מותו של המלך עבדאללה והכתרתו של אחיו-למחצה, סלמאן בן עבד אל-עזיז, הפנתה לרגע את תשומת הלב האזורית והבינלאומית לנבכי הפוליטיקה של בית המלוכה הסעודי ולהסדרי הירושה בממלכה. בתוך כך התעוררו שוב שאלות ותהיות באשר לאופייה ולדרך התנהלותה של הממלכה הסעודית, שעל אף חשיבותה הגוברת במרחב הערבי והבינלאומי נותרה במידה רבה חברה סגורה וחדתנית.

למן פטירתו של מייסד הממלכה הסעודית עבד אל-עזיז אבן עבד אל-רחמאן (אבן סעוד) בשנת 1953 ניצבה הממלכה בפני דילמת הירושה. אבן סעוד לא הותיר צווים מפורשים באשר לסדרי הירושה, אך כאז כן עתה, ברור היה כי יציבותה של הממלכה מותנית במעבר חלק של המלוכה בקרב בניו של מייסד הממלכה. ככלל, נקבעו המלך ויורשו על פי עקרון של בכירות וכשירות, אך בשל העובדה שבניו של אבן סעוד¹ לא נולדו לאותה אם, נוצרו בקרב המשפחה מספר 'סיעות' – חלקן של אחים לאותה האם ואחרות של אחים למחצה.

הפוטנציאל ההרסני הטמון במאבקי ירושה המתרחשים בין אחים נצרב בזיכרון הסעודי כסיבה מרכזית להתמוטטות המדינה הסעודית השנייה, שהגיעה לסוף דרכה בשנת 1891. אי לכך נוסחו כבר בתקופתו של המלך פיצל (1964-1975) סדרי ירושה מוסכמים, שנועדו לרתום את שני הענפים החשובים של משפחת המלוכה למפעל הקמת המדינה: "הענף הסַדְיִי" (שבעה 'אחים מלאים', בנים לאם משבט הסַדְיִי שהונהגו בידי הנסיך פהד, שמלך בין השנים 1982-2005) ולמולו "הענף הג'לְיִי", שמוקד כוחו היה במחוז המזרחי של הממלכה ועמו נימנו הנסיכים ח'אלד (שמלך בשנים 1975-1982) ועבדאללה (שמלך בשנים 2005-2015), על אף שלא היו בנים לאותה אם. פיצל מינה את אחיו למחצה, ח'אלד, ליורש העצר ואת הנסיך הסַדְיִי הבכיר, פהד, לסגן שני לראש הממשלה, דהיינו: ליורש העצר של ח'אלד לעתיד לבוא. קביעת סדר הירושה הייתה לאחד האלמנטים

¹ לאבן סעוד היו ארבעים וחמישה בנים, שלושים ושישה מתוכם הגיעו לגיל בחרות והפכו מועמדים למלוכה ולתפקידים נוספים בממלכה.

החשובים ב"סדר של פיצל", מושג שמזוהה עם ייצובה של הממלכה מבית והעלאת קרנה בזירה האזורית והבינלאומית. ח'אלד אכן הפך למלך לאחר הירצחו של פיצל (1975), ואילו פהד הפך למלך עם פטירתו של ח'אלד (1982). עבדאללה, המלך שנפטר זה מכבר, בן לשבט השַמַר, שנשתפח לענף הג'לְוּי מסיבות פוליטיות, הפך למלך עם פטירתו של פהד (2005).

המדינה הסעודית נוצקה בצלמו ובדמותו של בית המלוכה, ואין זה מקרי ששמה הרשמי של הממלכה – אל-ממלכה אל-ערביה אל-סעודיה (הממלכה הערבית הסעודית) – נושא את שמה של המשפחה. בניגוד לבתי מלוכה אחרים במזרח התיכון – בבחריין, בירדן, במרוקו ובסלטאנות עומאן – הרי שהבית הסעודי גדול בהיקפו (כעשרת אלפים נסיכים) ונוכחותו מורגשת היטב בכל מערכות השלטון במדינה. לעתים אף נוצר הרושם כי המדינה הסעודית מתנהלת כעסק משפחתי, או כפי שהתבטא אחד המשקיפים המערביים, כ"משפחה שיש לה מדינה". אמירות פשטניות כגון אלה עלולות להסיט את המבט מתהליך מורכב, שתוצאתו היא קיומה של המונרכיה הפטרימוניאלית לצידה של מדינת מוסדות, המונהגת בידי ממשל יוזם, מתכנן, מעסיק ומסבסד. גם אופן העברת השלטון בממלכה נקבע לראשונה ב-1992, 'בחוק היסוד למדינה' (אל-נט'אם אל-אסאסי לל-דולה). במקביל המשיך בית המלוכה להישען על מועצה לא רשמית שהייתה מורכבת מהבכירים שבנסיכי הבית, אשר חתרה להגיע מבעוד מועד לכלל החלטה מוסכמת באשר לזהותם של המלך ויורשו. אירועי המאה העשרים, לא כל שכן מציאות המאה העשרים ואחת, המחישו לנסיכי הבית כי חיכוכים בקרב המשפחה הינם מתכון בדוק לקיצור תוחלת חייה של הממלכה.

בתוך כך התנהל בסעודיה מאבק על דמותה של המדינה לעתיד לבוא. "הסדר של פיצל", שענה על האתגרים של שלהי המאה העשרים, לא היווה עוד מענה הולם לאתגרי המאה העשרים ואחת. המלך עבדאללה היטיב לזהות זאת ובימי מלכותו נערכה הממלכה בהתאם. עבדאללה, כמנהיגים אחרים בעולם הערבי, הופתע מאירועי "האביב הערבי" וניפנה למספר יוזמות כלכליות-חברתיות שנועדו לשכך מטעני תסכול בקרב הדור הצעיר בסעודיה. שילובם של סעודים בשוק העבודה המקומי (מהלך שזכה לכינוי סַעְוֶה), דיון במעמדן של הנשים בחברה שתוצאתו – הענקת זכות בחירה לנשים כמו גם זכות להתמודד במערכת הבחירות ושילובן בשוק העבודה, וכן דיון ביישומה של רפורמה פוליטית היו מעיקריה של מדיניותו. במונחים יחסיים, היה בכך כדי לבטא תחילתו של שינוי איטי אך הדרגתי בתרבות הפוליטית של הממלכה הפוריטנית. רבות מהבטחותיו של עבדאללה נותרו ללא כיסוי, אך הוא היה המלך הראשון שניסה לבסס את מעמדו על לגיטימציה ציבורית מעבר ללגיטימציה הדתית, והבין את הצורך בגיבושה של אמנה חברתית חדשה.

את עיקר חותמו הטביע המלך עבדאללה בשאלת מעמדה האזורי של הממלכה. הוא הפנים היטב את השינוי במשוואות הכוח האזוריות. בפברואר 2002 הציג עבדאללה, אז יורש עצר (אך מלך לכל דבר ועניין) בשל מחלתו של אחיו, המלך פהד, תוכנית שלום אזורית שנודעה בשם "יוזמת עבדאללה". ביוזמה הוצע שמדינות ערב תכרנה בישראל ותקשורנה עמה יחסים דיפלומטיים תקינים אם זו תיסוג מכל האדמות הכבושות. יועצו המדיני של המלך עבדאללה, עאדל אל-ג'ַבְר, הסביר כי היוזמה היא בבחינת "מסר לציבור הישראלי כמו גם למנהיגים אחרים באזור כי שלום הוא בבחינת יעד בר מימוש. שפיקוח הדמים משני עברי המתרס נמשכת אף שכולנו יודעים פחות או יותר כיצד צריך להיראות ההסדר הסופי". ניתן להטיל ספק בכנות כוונותיו של

עבדאללה, אך ניכר היה שתוכניתו נועדה למוסס את הכתם שדבק בממלכה לאחר פיגועי ה-11 בספטמבר. היה בה משום איתות לאמריקנים לחדול מן הדמוניזציה, והצהרה כי הממלכה הסעודית נותרה בעלת בריתם האיתנה. עבדאללה זיהה חלל מנהיגותי במערכת הערבית והאמין כי "היוזמה" תסייע בקידום מנהיגות סעודית אקטיבית בעולם הערבי.

בעשור האחרון הביט עבדאללה בעיניים כלות בתהליך התחזקותם של צירים עוינים לממלכה הסעודית. תחילה הייתה זו השפעתה הגוברת של איראן, שלאחר אירועי אפריל 2003 והדחת צדאם חוסין פילסה נתיבים לתוככי עיראק ונשקה לגבול הסעודי מצפון. חתירתה של איראן להגמוניה אזורית ומימוש שאיפותיה לפיתוח יכולת גרעינית היו בבחינת איום קריטי במונחיה של הממלכה. על רקע זה ניתן להבין את הביקורת הקשה שמתחה הממלכה על ארגון חזבאללה עם פרוץ מלחמת לבנון השנייה ו"על מדיניותו ההרפתקנית והנמהרת שעלולה להמיט אסון על ראשה של לבנון". לא בכדי עמדה הממלכה בחזית המתנגדים להמשך שלטונו של בשאר אל-אסד, קליינט איראני נוסף, מאז פרוץ "האביב הערבי" בסוריה ותמכה באופן אקטיבי במתנגדיו. גם התחזקותו של המחנה השיעי-חותי בתימן, השכנה מזרם, ונפילתה של הבירה צנעא לידי, הוסיפו למפלס העוינות והחרדה של הסעודים מפני הרפובליקה האסלאמית של איראן.

הממלכה לא היססה לנתק יחסיה עם קטר לנוכח תמיכתה הנחרצת והמתמשכת בארגון חמאס לפני מבצע "צוק איתן" ובמהלכו, והייתה לאחת המתנגדות החריפות לתנועות "האחים המוסלמים" ולמופעי האסלאם הפוליטי במדינות שחוו את אירועי "האביב הערבי". במיוחד בלטה התייצבותה של הממלכה לצד עבד אל-פתאח אל-סיסי, הנשיא המצרי, שמוטט למעשה את שלטון 'האחים' במצרים. במקביל הביעה הממלכה את מחויבותה למאבק עיקש כנגד ארגון "המדינה האסלאמית" (דאע"ש).

כך הפך המלך עבדאללה את הממלכה הסעודית לראש חץ אקטיבי במדיניות האזורית. ממדינה "השומרת מרחק" מאירועי הליבה במזרח התיכון הפכה הממלכה בעידן עבדאללה לשחקן אזורי דעתני ומרכזי. האסטרטגיה שפיתח עבדאללה נוסחה במקביל לשימור היחסים עם ארצות-הברית על אף חילוקי הדעות, החריפים לעתים, בין השתיים, ועל אף הפערים המאפיינים את יחסיהן הנובעים מצביונה הפוריטני של סעודיה מחד גיסא והערכים הליברליים שאותם מייצגת ארצות הברית מאידך גיסא. עבדאללה המשיך להחזיק בקווי היסוד של מדיניות החוץ הסעודית שהתווה אביו, מייסד הממלכה, קרי: הגעה לעמק השווה עם האמריקאים בשאלות של ביטחון אזורי, על מנת לצמצם את הסיכונים הניצבים לפתחה של הממלכה נוכח השינויים המתחוללים במזרח התיכון בשנים האחרונות.

על יורשו של עבדאללה, סלמאן בן עבד אל עזיז (הנמנה עם הענף הסַדְּרִי), מוטלת המשימה להמשיך ולפתח את "מורשת עבדאללה" – ובכללה הטיית אוזן קשבת לקולות 'הביקורת הבונה'; התייחסות סובלנית ועניינית יותר לשיח הציבורי בענייני כלכלה וחברה, ומדיניות חוץ אקטיבית, המציבה את הממלכה בראש מחנה אזורי החותר לצמצום ההשפעה של הציר האיראני במזרח התיכון ומחויב למאבק בארגוני האסלאם הרדיקלי. סלמאן היה במשך 48 שנים מושל ריאד, ליבת הממלכה ומקום מושבם של מרבית נסיכי המשפחה. מינויו למלך עבר כצפוי ללא התנגדות, אך הבליט בעליל את שאלת גילם המתקדם של בנו של אבן סעוד. סלמאן

מתקרב לשנתו השמונים ובריאותו רופפת, ולכן קיים ספק גדול לגבי כשירותו לתפקיד. אחיו-למחצה, מֶקְרוֹן, הבן הצעיר ביותר של אבן סעוד, מונה ליורש העצר וצפוי להיות אחרון המלכים מקרב בניו של אבן סעוד. יורשו, מוחמד בן נאא'ף, שייך לדור הנכדים של אבן סעוד. עליהם, כמו גם על אחרים מבני דור הנכדים, תוטל המשימה הקשה של שימורה של הממלכה וניווט דרכה במציאות הגיאוגרפית המשתנה במזרח התיכון.